

УДК 94:327(498) «1938/1939»

ББК 63.3(4Рум)61-6

Василь Корнецький

Позиція Румунії щодо політики умиротворення (1938-1939 р.)

Політика Румунської дипломатії задля збереження своїх інтересів у ході наростання напруженості у Європі напередодні Другої світової війни відзначається широким спектром міждержавних зв'язків та контактів. Маневрування між військово-політичними блоками давало змогу формувати стійке бажання для досягнення поставлених цілей з боку Румунії та гарантувати безпеку в регіоні Південно-Східної Європи.

Ключові слова: *аншлюс Австрії, німецько-чехословацький конфлікт, Ліга Націй, Мала Антанта, система колективної безпеки, версенева криза, Мюнхенська конференція.*

Кінець 30-х років ХХ ст. став часом наростання політичної кризи в Європі, що відбувалася при відмові Франції від надання допомоги країнам Південно-Східної Європи. Останні змушені були вибирати собі союзників, що могли гарантувати їх суверенітет та кордони. Поступлення Франції своїми інтересами у Південно-Східній Європі змусило уряди країни регіону шукати виходу з ситуації. Такий було знайдено не стільки у системі колективної безпеки, скільки у пошуку шляхів для порозуміння з Німеччиною, яка ставала лідером у Європі завдяки поступливості Франції та Великої Британії. Помітне місце серед країн, що цікавили Німеччину займала Румунія завдяки своєму розташуванню та природнім ресурсам, які цікавили як Німеччину, так і Францію та Велику Британію. Дещо інший інтерес Румунія представляла для СРСР, якого цікавило збереження стабільного режиму в Румунії та недопущення його коливання «вправо». Територіальне сусідство вимагало від СРСР, який мав неврегульований територіальний спір з Румунією, постійної уваги до власної безпеки та пошуку способів до виконання власних зобов'язань перед країнами, з якими його уряд

© Корнецький В., 2012

Корнецький Василь Ілліч - аспірант кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

підписав договори про воєнну допомогу. Надати її, наприклад для Чехо-Словаччини, радянський уряд міг за умови пропуску військ через румунську територію. Таким чином, Румунія ставала одним з доволі активних учасників міжнародних процесів у Європі.

Проблеми міжнародних відносин та участі Румунії в них наприкінці 30-х років розглядалися частково у роботі радянського історика М.Лебедева¹. Зокрема, даний історик простежив дії румунського уряду спрямовані на вибір гарантів румунських кордонів у 30-х роках. Також ним простежено політику румунського уряду та Кароля II у період Мюнхенської кризи та напередодні війни. Найповніше питання участі Румунії у міжнародних стосунках наприкінці 30-х років ХХ ст. розкрито в роботах О.Шевякова². Ним проаналізовано особливості румунської зовнішньої політики 30-х років в контексті радянсько-румунських відносин та зроблено висновки про причини вибору керівництвом Румунії шляху на зближення з Німеччиною. Близькою по характеру до праці О.Шевякова є робота Б.Колкера та І.Левіта³. «Угорський вектор» у зовнішній політиці Румунії розглядали сучасні російські історики Т.Ісламов та Т.Поківайлова⁴. Оскільки економічні відносини були невід'ємною складовою частиною зовнішньополітичних зносин Румунії це питання вивчалось з точки зору проникнення у регіон Німеччини і протистояння цьому процесу з боку Франції та Великої Британії. Певним чином цього питання торкався В.Джордан⁵. Політику західних держав, спрямовану на вкладення капіталу у румунську промисловість та пов'язані з цим дослідив Савін Тудор⁶. Проблеми зовнішньої політики Румунії розкривалися в ряді робіт румунських істориків⁷. Загалом питання особливостей зовнішньої політики Румунії напередодні Другої світової війни є достатньо вивченим, однак і сьогодні є потреба звертатися до цього питання, щоб пояснити причини вжитих тоді румунським урядом заходів, що зближували країну з противником її союзників. Саме тому метою даної статті є комплексний розгляд дій великих європейських держав з метою використання Румунії у процесі просування Німеччини до кордонів СРСР.

Події, які розвивалися на європейському континенті протягом міжвоєнного періоду мали широкий міжнародний резонанс і величезний вплив на подальший розвиток світової історії. Даний період характеризується нагальною потребою створення системи

колективної безпеки. І це питання було ключовим на зустрічах, конференціях багатьох європейських дипломатів та політиків. Але зміна політичної ситуації в Європі зі зростанням ролі гітлерівської Німеччини змушувало уряди європейських держав проводити політику, спрямовану на зближення з Німеччиною та гарантування своєї безпеки, а також дій в руслі її політики. Вже аншлюс Австрії був сприйнятий в Румунії як належне. Так, в бесіді з німецьким послом Ф.Фабріціусом Кароль II заявив, що давно вважав аншлюс неминучою акцією і оцінив його позитивно. Власне король Румунії бажав зміцнити відносини з Німеччиною, не втрачаючи відносин з Великою Британією та Францією. Фактично заява Кароля II стала продовженням лінії Румунії спрямованої на нейтралітет у можливому німецько-чехословацькому конфлікті.

Вже в 1937 р. позиція Румунії щодо союзниці були досить чіткими. Уряд країни зайняв позицію відмови від сприяння у наданні допомоги ЧСР з боку СРСР. Франція в березні 1938 р. не змогла домогтися від румунського уряду позитивної відповіді щодо надання ЧСР допомоги. Позицію Румунії в березні 1938 р. озвучив міністр закордонних справ Г.Тетереску, заявивши про нейтральну позицію країни і відмову про пропуск радянських військ через свою територію. Позиція Румунії в питанні з Чехословаччиною перевірялася не тільки Францією, але й Німеччиною. Уряд останньої, з'ясовуючи позицію Румунії, одночасно намагався позиціонувати себе як гаранта румунських кордонів. Зокрема це було заявлено німецьким канцлером під час прийому 22 квітня 1938 нового румунського посла Р.Джувари. Останній заявив про готовність Румунії дотримуватися антиросійської позиції.

До цього слід додати, що чинний міністр закордонних справ Петреску-Комнен в травні 1938 р. під час сесії Ради Ліги Націй на зустрічі з Ж.Бонне заявив, що Румунія відмовляється пропускати радянські війська через свою територію. У травні 1938 р. в Сінаї на зустрічі міністрів закордонних справ Малої Антанти Румунія, як і Югославія, продемонстрували відсутність намірів втручатися в німецько-чехословацький спір з приводу Судет. Слід зазначити, що позиція Румунії була викликана коливанням її уряду. Зокрема А.Келінеску вважав, що Румунія опинилася в досить складному становищі.

Причини такої поведінки шукають у тому, що Румунія намагалася знайти вигідного для себе партнера і могла опинитися у тупику в разі збереження антирадянської позиції. Цю ситуацію відображає запис у щоденнику А.Келінеску, зроблений після бесіди з Каролем II 24 травня 1938 р.: «Визнаю, що ми знаходимося в скрутному становищі. В Польщі ми не можемо бути впевнені. Договірні стосунки з нею в будь якому випадку сумнівні, вони є в силі лише проти Росії. 2. Югославія ніколи не виступить проти Німеччини. 3. Напад Німеччини на Чехословаччину для нас не буде *causus foederis*. У випадку, якщо СРСР втрутяться, ми опинимося в складному становищі»⁸. Фактично ситуація виглядала такою, що Румунія мала зайняти позицію неприєднання до СРСР та не афішування відносин з Німеччиною. Проте сам А.Келінеску визнавав, що Румунія може потрапити під економічну, а слідом і політичну зверхність Німеччини. В цьому відношенні він робив ставку у зовнішній політиці на Велику Британію⁹.

Бухарест координував військово-дипломатичні акції з намірами Польщі, яка спільно з Німеччиною та Угорщиною збиралася взяти участь у розділі ЧСР. В цьому відношенні показовим став візит патріарха Мірона у травні 1938 р. до Варшави, де уклалися домовленості про спільні дії Румунії та Польщі проти СРСР, у випадку спроби надати допомогу ЧСР. О.Шев'яков відзначає, що в період травневої кризи німецький посол Ф.Фабріціус повідомляв, що Румунія «інформувалася Великою Британією про кожен етап кризи і разом з останньою чинила тиск на Прагу і старалася переконати Бенеша здатися»¹⁰. О.Шев'яков притримується позиції, що Румунія у питаннях організації колективної безпеки та захисту миру в Центральній Європі дотримувалися політики умиротворення. Позиція Румунії стосовно ЧСР відповідала позиції Польщі, але це не було використано Німеччиною в травні 1938 р. Наміри Румунії в черговий раз були продемонстровані під час зустрічі 30 травня 1938 р. Крофти та Круцеску, коли румунський посланець у Празі заявив про небажання Румунії дозволити прохід через її територію радянських військ. Цю позицію Круцеску пояснював бажанням Румунії «уникнути всього того, що могло б послабити міжнародне становище Чехословаччини, не ризикувати нічим, що могло б пошкодити добросусідським стосункам, які ми маємо

намір зберегти з СРСР». Крофта у цій бесіді заявив, що уряд ЧСР також не прагне дієвої допомоги від СРСР, але вважав, що можливість радянської військової допомоги зменшить претензії Німеччини. Відмова ж Румунії пропустити радянські війська лише посилить німецький тиск на ЧСР. Фактично від Румунії не вимагали офіційної відмови від пропуску радянських військ.

Саме це не дає можливості дивуватися з позиції румунської сторони, яка підтримувалася на початку липня 1938 р. і яку фактично озвучив Петреску-Комнен у відповіді Крофті, відзначивши, що «ніхто не може вимагати від Румунії, щоб вона заздалегідь погодилася на пропуск радянських військ»¹¹. В подальшому Румунія займала відвертішу про німецьку позицію, що було наслідком визначення позиції країни у зв'язку з намірами Франції та Великої Британії. Зокрема, 14 серпня 1938 р. румунський посол у Празі Круцеску радив представнику уряду ЧСР нормалізувати відносини з Німеччиною, добившись «у внутрішньополітичному аспекті деякого послаблення стосунків з СРСР, а всередині країни більш мирного настрою суспільної думки, яка сьогодні дивиться в бік Москви і займає різку антинімецьку позицію»¹². Діючи в цьому напрямку, вже влітку 1938 р. Румунія не дозволила перегнати через власну територію, закуплені ЧСР в СРСР літаки. Крім того, влітку 1938 р. поглиблювалися взаємини з Німеччиною та Польщею, а також підтримувалася політика Югославії на зближення з Німеччиною. О.Шев'яков відзначає, що подвійна позиція Румунії привела до появи обіцянки з боку Румунії про дотримання сприятливого для Німеччини нейтралітету країни в німецько-чеському конфлікті. Радянський історик посилався на наступну заяву румунського військового аташе в Будапешті від 29 червня 1938 р.: «У випадку, якщо Німеччина нападе на Чехословаччину з угорської території, країни Малої Антанти не будуть погрожувати Угорщині. У випадку участі угорських військ в бойових діях спільно з німецькими бухарестський та югославський уряди зможуть мотивувати свій нейтралітет тим, що напад на угорську територію, окуповану німецькою армією, буде, по суті, дією не проти Угорщини, а проти Німеччини»¹³. Позиція Румунії та Югославії отримала подальший розвиток на сесії міністрів закордонних справ країн Малої Антанти 21-23 серпня 1938 р. у Бледі, яка підірвала основи Малої Антанти та створила умови ізоляції для ЧСР¹⁴.

При цьому у серпні 1938 р. Румунія зробила видиму поступку ЧСР, давши дозвіл на польоти над своєю територією на висоті 3 тис. м і більше, але до початку вересня 1938 р. радянська сторона так і не отримала дозволу на проходження військ через територію Румунії. На той час Київський і Білоруський військові округи були перетворені на особливі і в них розпочали формування армійських груп. Наприкінці вересня 1938 р. війська були приведені в бойову готовність. З боку радянських дипломатів робилися спроби втягнути Румунію в систему колективної безпеки. Зокрема, 2 вересня М.Літвінов заявив повіреному в справах Франції Пайяру, що «якщо Польща та Румунія чинять тепер перепони, то їх поведінка, особливо Румунії, може бути інакшою, якщо Ліга Націй винесе рішення про агресію». Однак радянський нарком помилявся. При зустрічі з Бонне Петреску-Комнен заявив, що навіть рішення Ліги націй про наявність німецької агресії не змусить румунський уряд переглянути свою позицію. За словами Петреску-Комнена ця позиція витікала із союзницьких зобов'язань Румунії перед Польщею та Югославією. Він же наполягав на тому, що у випадку вступу на румунську територію радянських військ Румунія буде захищатися за допомогою Польщі. Не дав Петреску-Комнен прямої відповіді М.Літвінову під час зустрічі в Женеві¹⁵. Після Мюнхена Ж.Бонне висловив свою вдячність Карло II за позицію Румунії під час домовленостей по ЧСР. Висловив позицію Румунії і Г.Бретіану, який в газеті «Universul» 22 травня 1939 р. відзначив: «Позиція Румунії під час вересневої кризи була повністю ясною. Вона вперто чинила опір будь-якій спробі перетворити її в дорогу для проходу радянської армії»¹⁶.

Позиція Румунії під час Мюнхенської конференції була використана для поглиблення взаємин з Німеччиною, спробу якої було зроблено маршалом королівського двору Флондором наприкінці вересні¹⁷. Саме цю спробу коментував Ф.Фабріціус в телеграмі уряду від 29 вересня 1938 р.: «На мою думку, цей демарш є попереднім зондуванням з боку короля стосовно того, чи готові ми і в якій мірі допомогти Румунії проти Радянської Росії. Король все більше усвідомлює, що допомога Франції стає все більше примарною и що гарні стосунки з Німеччиною можуть захистити його також і від угорських реваншистських

устремлінь. Але він не вважає можливим зробити рішучіший крок до зближення з німецьким райхом, доки ми не забезпечимо захисту Румунії від Радянської Росії»¹⁸. Король не бажав надто швидкого зближення з Німеччиною, щоб не зіпсувати стосунки з Францією та Великою Британією, але хоті мати німецькі гарантії стосовно кордонів¹⁹. Єдину допомогу, яку бачив можливою тоді Ф.Фабріціус була допомога з поставками озброєння з наданням кредитів. З боку Румунії небажаним виглядало посилення та територіальне розширення Угорщини²⁰. Румунія, не зважаючи на пропозиції Польщі, не взяла участі в поділі ЧСР, але Кароль II вважав за доцільне передачу Закарпаття Німеччині. Стотно цього 28 жовтня 1938 р. Ф.Фабріціус доповідав в Берлін, що Г.Бретіану, «хоче звернути нашу увагу на необхідність збереження коридору, який відокремлював би Польщу від Угорщини і гарантував би найбезпечніший зв'язок між Німеччиною і Румунією через чехословацьку територію. У випадку, якщо Польща та Угорщина будуть мати спільний кордон, то вони відріжуть нас»²¹.

Проте Мюнхенська конференція та її рішення були використані політичними діячами Румунії для формування умов і подальшого зближення з Німеччиною. І Д.Бретіану, і Ю.Маніу навіть подали королю меморандум з вимогою рівняння на Німеччину. Це викликало протесту з боку лівих, які навпаки закликали до утворення політичного та військового союзу з СРСР. Щоправда, подальша політика румунського уряду велася в про німецькому руслі. Так, проявом зміцнення румунсько-німецьких відносин стала поїздка до Берліна 2-12 листопада 1938 р. Г.Бретіану та неофіційний візит Кароля II наприкінці листопада. Як відомо Г.Бретіану мав бесіди з провідними політичними та державними діячами Третього рейху. 6 листопада 1938 р. з Г.Герінгом зустрівся крупний промисловець А.Константінеску. Під час бесіди Г.Герінг висловив похвалу на адресу румунського уряду за його позицію в питанні Чехо-Словаччини. В питанні румунсько-німецьких економічних взаємин Г.Герінг підкреслив, що Румунія повинна вести свою економічну політику у відповідності до інтересів Німеччини²². Ним було відзначено: «Англія і Франція визнали пріоритет німецьких інтересів в області економіки придунайських країн. В Мюнхені я особисто обговорював дане питання з Даладьє, який підтвердив мені цю

точку зору»²³. Інформуючи А.Константінеску та Г.Бретіану про домовленість, Г.Герінг давав розуміти, що Німеччина має свободу дій в регіоні, що включав і Румунію. Бесіди Г.Бретіану в Берлін, на думку А.Шев'якова, стали основою подальшого розвитку антирадянської лінії в румунсько-німецьких стосунках.

Помітну роль відіграв також і візит Кароля II, якого А.Гітлер конфіденційно приймав у Берхтесгадені. З боку А.Гітлера прозвучали запевнення у тому, що Німеччина та Балканські країни мають природні взаємні економічні інтереси. Зі свого боку румунський король заявив, що Румунія бажає мати добрі стосунки з усіма країнами і бажає активізувати торгівлю з Німеччиною, отримати гарантії безпеки та встановити позицію Німеччини стосовно ревізійністських вимог Угорщини до Румунії та Карпатської України. Король підкреслив: «Румунія налаштована проти Росії, але не може відкрито показати цього через сусідство з нею. Однак Румунія ніколи не допустить проходу російських військ, хоча часто стверджувалося, що вона нібито обіцяла Росії пропустити її війська. Це не відповідає дійсності»²⁴. Хоча фюрер не подав конкретних пропозицій, але дав зрозуміти, що Румунію включать до спільного фронту боротьби проти СРСР. Констатуючи роль Німеччини як бар'єру проти комунізму, А.Гітлер пообіцяв Каролю II непряму підтримку у бессарабському питанні.

25 листопада 1938 р. король в Ляйпцігу зустрівся з Г.Герінгом, обговоривши економічні питання та визначивши завдання для міністрів розробити програму переговорів стосовно експлуатації румунських нафтопромислів. За це король просив допомоги в переозброєнні румунської армії, підкресливши, що союз Польщі та Румунії спрямований проти СРСР. Цікавився король і намірами Німеччини в українському питанні. Після повернення Кароля II до країни 10 грудня 1938 р. було укладено торгову угоду на 1939 р., за якою збільшувалися по ставці Рейху нафти та іншої стратегічної сировини. На підставі рішення коронної ради від 14 грудня 1938 р. було вжито заходів для зміцнення політичних відносин з Німеччиною²⁵.

В умовах подальшого зміцнення зв'язків Румунії та Німеччини відбулися перестановки в уряді країни. 21 грудня 1938 р., замість Петреску-Комнена, пост міністра закордонних справ зайняв Г.Гафенку. 13 січня 1939 р. змінили і послан-

ця в Німеччині. Проводячи політику в напрямку зближення з Німеччиною, уряд Румунії робив відповідні реверанси в бік Франції та Британії, призначивши послом у Франції Г.Тетереску, Британії – В.Тілю. В цей же час робилися заяви щодо намірів Румунії зблизитися з Німеччиною, як це зробив 14 січня 1939 р. Г.Гафенку під час бесіди з італійським посланцем Гіджі²⁶.

У січні 1939 р. румунська сторона висловила побажання укласти довготерміновий договір з Німеччиною. За даними Ф.Фабріціуса Румунія була готова не лише укласти такий договір, але й координувати з Німеччиною свою зовнішню політику. Цю ситуацію коментувала 25 січня 1939 р. газета «Curentul»: «Досі ми проводили політику інших держав. Тепер необхідно... румунські інтереси прилаштувати до нової політичної топографії Центральної Європи»²⁷. А вже 13 лютого 1939 р. в Бухаресті розпочалися нові румунсько-німецькі економічні переговори, які з німецької сторони вів Г.Вольтат. Саме він 16 березня 1939 р. успішно завершив їх, змусивши Румунію підписати договір. Це підписання було викликане певним переляком. При вступі на територію ЧСР німецька влада дала наказ розклеїти плакати румунською мовою з закликком до румунського населення зберігати спокій.

Посланець Румунії в Лондоні В.Тіля 16 березня 1939 р. відвідав О.Сарджента, відповідального чиновника Форін Офіс, для обговорення ситуації, що склалася в Центральній Європі після ліквідації ЧСР. В.Тіля заявив, що німецький уряд практично виставив Бухаресту ультимативні вимоги щодо надання Німеччині в Румунії особливих економічних та політичних прав. Це змусило його цікавитися можливістю підтримки Великої Британії у випадку виникнення загрози для Румунії. Через день В.Тіля мав зустріч з Галіфаксом, під час якої ставив питання про можливість створення антигітлерівського фронту у складі Польщі, Румунії, Югославії, Туреччини, Греції під егідою Британії. Але результатом обох зустрічей стала поява заяви RADOR зі спростуванням заяв румунського посланця. 17 березня 1939 р. Форін Офіс направив дипломатичним місіям в столицях згаданих країн телеграми з докладним викладом бесід з румунським посланцем та завданням вияснити в урядах відповідних країн ставлення їх до подій, що розвивалися.

В самій Румунії ділові кола, що були пов'язані з Британією та Францією діяли в певній паніці, вивозячи кошти за кордон, продаючи підприємства. Також поширювалися чутки про концентрацію радянських, угорських та болгарських військ на кордонах Румунії та про їх наступне вторгнення. Німецька сторона наполягала на прискоренні укладення німецько-румунського договору, але напруження міжнародної ситуації вплинуло на затягування румунською стороною процесу укладення договору. Та все ж 23 березня 1939 р. було підписано договір «Про зміцнення економічних зв'язків між Румунією і Німеччиною». Після заключного акту Г.Гафенку в промові висловив сподівання, що Німеччина віднині займе в Румунії таке ж становище, яке мала до 1914 р. Г.Вольтат відзначив також задоволення короля з приводу підписання економічного договору.

Ще в період переговорів між Німеччиною та Румунією СРСР пропонував Румунії надання допомоги в протистоянні німецькому натиску, що робилося під час зустрічей М.Літвінова з румунським посланцем Н.Діану та І.Майского з В.Тіля. Проте всі пропозиції допомоги, також і військово-стратегічними матеріалами, не знайшли підтримки в румунському уряді. Після укладення договору радянська сторона через М.Літвінова висловила стурбованість з приводу укладеного договору, вважаючи, що Румунія надає Німеччині опорні пункти на кордонах з СРСР та у чорноморських портах. Зроблений наприкінці березня 1939 р. демарш наркома М.Літвінова вважається О.Шев'яковим попередженням румунському уряду²⁸. З зовнішньополітичними заходами пов'язані також деякі внутрішньополітичні дії уряду, спрямовані на обмеження доступу інформації з СРСР²⁹.

Тим не менше союзники Румунії цікавилися можливістю участі СРСР в допомозі Румунії у випадку акту агресії проти неї. Так, 18 березня 1939 р. лорд Галіфакс цікавився через посла Британії в СРСР В.Сідса можливою позицією радянського уряду у випадку нападу на Румунію Німеччини. При цьому була відсутня у запиті позиція, якою цікавився румунський посол – можливість створення під керівництвом Британії та Франції фронту проти німецької експансії з Польщі та країн Балканської Антанти. Причина такого «упущення» полягала в прагненні Британії зобов'язати СРСР до надання в односторонньому

порядку допомоги Румунії, що могла призвести до зіткнення СРСР з Німеччиною. Радянський нарком, який отримав запит 18 березня висловив подив з цього приводу, що даним питанням цікавиться Британія, а не Румунія. Під час другої бесіди, ініційованої М.Літвіновим, англійський посол натякнув, що на запит можна не відповідати. Тим не менше, М.Літвінов передав В.Сідеу пропозиції радянського уряду про негайне скликання міжнародної конференції за участю СРСР, Британії, Франції, Польщі, Румунії, Туреччини. Така нарада могла послужити прийняттю рішення про колективні заходи з захисту миру та безпеки в Європі. Проте британська сторона навіть не розглянула пропозицію, а 19 березня лорд Галіфакс заявив, що скликання такої конференції є дочасним актом. Ні Франція, ні Румунія, які були ознайомлені з відповіддю радянського уряду британському, не схвалили рішення про проведення конференції. Фактично така позиція змусила радянську сторону констатувати факт небажання уряду Британії боротися проти німецької агресії. 21 березня британський уряд виступив з пропозицією, щоб СРСР, Британія, Франція, Польща опублікували декларацію із зобов'язаннями негайних нарад з приводу заходів для спільного опору. Радянська сторона відповіла на це заявою про необхідність консультацій та приєднання до декларації Балканських, Балтійських та Скандинавських держав³⁰. Станом на 23 березня згоду дав лише Париж, а 29 березня поляки відмовилися в категоричній формі, тоді як румуни заявили про це ж в менш категоричній формі³¹.

Позиція польського та румунського урядів викликала стурбованість з боку уряду СРСР. Оцінюючи ситуацію в регіоні посол США в Лондоні Кеннеді 24 березня 1939 р. відзначав, що «виникають серйозні сумніви стосовно рішучості Польщі і Румунії захищатися проти вторгнення чи нападу з боку Німеччини»³². Разом з тим позиція польського уряду визначалася небажанням надання допомоги Румунії у випадку німецької агресії проти неї. Це відзначав і посол США в Польщі Бідл у повідомленні від 23 березня 1939 р., вказуючи, що на запит британського, французького та румунського урядів стосовно надання допомоги Польщею Румунії в разі нападу на неї з заходу Бек відповів відмовою. 11 квітня 1939 р. лорд Галіфакс повідомив наркома М.Літвінова, що він пропонував

Польщі дати спільну, англо-франко-польську гарантію Румунії, але залишився без відповіді з боку Польщі³³. 13 квітня 1939 р. М.Літвінов відзначав: «Бек намагається свідомо зірвати всілякі гарантії Румунії, щоб у цю країну спрямувати німецьку агресію. Бек ще в 1934 р. в Москві говорив мені, що Німеччина обере Румунію плацдармом для наступу на Україну, причому Бек не висловлював жодної стурбованості з цього приводу. Можна було лише зрозуміти, що на цей рахунок він має угоду з Гітлером»³⁴.

Стурбованість, яку в цей час висловлював радянський уряд О.Шев'яков пояснює також і зацікавленістю з боку СРСР збереженням незалежності Румунії та Польщі. Саме це усувало загрозу виходу Німеччини безпосередньо на кордони з СРСР. Однак забезпечення безпеки цих країн могло бути здійснене лише на основі співпраці з Британією та Францією та урядами згаданих країн. Зокрема, з цього приводу нарком М.Літвінов мав 29 березня 1939 р. бесіду з румунським посланцем Н.Діану³⁵.

Відповідне місце зайняло і надання гарантій Британією. Так, 30 березня 1939 р. британські гарантії були надані Польщі. 13 квітня 1939 р. гарантії Британії та Франції були надані Румунії, а пізніше й Туреччині. Надання їх здійснювалося без вказівок, проти кого спрямовуються та без військових зобов'язань. Практично ці гарантії не могли передбачити способів постачання озброєнням та воєнними матеріалами країн. В самих країнах, що отримали гарантії не особливо їм довіряли. Так, міністр Г.Гафенку, перебуваючи в квітні 1939 р. в Берліні, під час зустрічі з канцлером та Й.Ріббентропом доводив, що британські та французькі гарантії не мають реальної сили і стосуються в першу чергу СРСР. У відповідь на запитання канцлера стосовно причини прийняття Румунією британських гарантій Г.Гафенку заявив про відсутність причини відмовлятися від них, оскільки крім Німеччини Румунія має кордони з Угорщиною, Болгарією та Росією³⁶. В подібному сенсі гарантії Румунії оцінював Г.Гафенку у бесіді з лордом Галіфаксом 25 квітня 1939 р.: «Румунська дружба з Францією та Великою Британією не турбує Німеччину, оскільки ця дружба надає Румунії можливість займати міцні антиросійські позиції»³⁷. Власне позиція британського уряду полягала не стільки у обіцянці захисту окремих країн, а у недопущенні

встановлення контролю Німеччини над континентом, тим паче, що контроль Німеччини над Польщею та Румунією вважався підставою для піднесення військової потужності Німеччини, що в цілому могло загрожувати безпеці Британії³⁷.

Це констатувалося і в радянських дипломатичних колах, де вважали, що дієвої допомоги як Польщі, так і Румунії Британія надавати не буде. Фактично СРСР ставав країною, від якої очікували обіцянки надання в односторонньому порядку допомоги країнам Східної Європи. 11 квітня 1939 р. лорд Галіфакс запитав радянського посланця в Британії І.Майского про форму допомоги Румунії в разі нападу Німеччини. Відповідь Радянського уряду надійшла 14 квітня і в ній відзначалася готовність СРСР надати допомогу Румунії, хоча цей уряд цікавився розумінням англійського уряду форм допомоги Румунії³⁸. Галіфакс залишив радянське питання без відповіді. Проте британська сторона наполягала на взятті СРСР односторонніх зобов'язань і перед Румунією, і перед Польщею та Балтійськими державами³⁹.

Загалом пропозиції Британії та Франції зроблені СРСР 14 і 15 квітня 1939 р. були розглянуті радянським урядом та отримали пропозиції у відповідь 17 квітня 1939 р. Ця відповідь започаткувала переговори між трьома країнами, що велися до 21 серпня 1939 р. Серед пропозицій, що їх висувала радянська сторона була вимога скасування польсько-румунського договору 1921 р.⁴⁰. Зовнішньополітичний комітет британського уряду, обговоривши 20 квітня радянські пропозиції, висловила думку про користь СРСР для Польщі та Румунії лише як поставника військових матеріалів, у зв'язку з чим укласти військовий союз з СРСР Британія та Франція не мають поки що потреби⁴¹. На засіданні британського уряду 26 квітня 1939 р. радянські пропозиції були визнані неприйнятними. Французька сторона можливість надання радянської військової допомоги будувала на основі позиції Польщі. Остання ж зайняла позицію, при якій важко було встановити можливість надання допомоги СРСР та межі і форми цієї допомоги. Разом з тим польська та румунська сторони зайняли непоступливу позицію у плані скасування польсько-румунського договору 1921 р. Оцінку цього договору дав і німецький канцлер у бесіді з Г.Гафенку 19 квітня 1939 р., назвавши його таким, що служить меті Німеччини⁴².

Сама Румунія не бажала в цей час ставати учасником боротьби проти Німеччини. Так, Ф.Фабріціус 14 квітня 1939 р. доповідав у Берлін: «Король та уряд тверді у своєму рішенні не вступати в жодні угоди, які можуть бути певним чином спрямовані проти Німеччини навіть у найменшому ступені Прем'єр-міністр Калінеску... в розмові зі мною енергійно підтвердив це»⁴³. Про прагнення Румунії залишитися осторонь боротьби проти німецької агресії заявляв лорду Галіфаксу і В.Тіля. Сам Г.Гафенку зайняв в Лондоні позицію близьку позиції Польщі, що полягала в неприйнятті союзу з СРСР в системі колективної безпеки. О.Шев'яков дає оцінку позиції Румунії як таку, що сприяла розвитку агресії. На доказ приводить меморандум МЗС Німеччини від 18 квітня 1939 р., в якому вказувалося, що Г.Гафенку «розглядає свій візит до Берліну як подальший крок у напрямку зближення між двома країнами, як курс, який він постійно проводить з моменту зайняття поста міністра закордонних справ. Одним з висловів цього курсу було укладення німецько-румунського економічного договору»⁴⁴. У взаєминах з Британією румунська сторона постійно наголошувала на своїй позиції небажання встановлювати співпрацю з СРСР у будь-якій формі. Цієї позиції Г.Гафенку притримувався у Берліні, Лондоні та Парижі, доводячи, що будь-які контакти з СРСР, які стосуються Німеччини, можуть нашкодити європейській безпеці. Цю позицію Румунія озвучила і у травні. Зокрема, генеральний секретар румунського МЗС А.Крецяну 23 травня 1939 р. під час зустрічі на сесії Ради Ліги націй у Женеві з лордом Галіфаксом заявивши: «Румунія не бажає брати участі в будь-якій системі, що передбачає допомогу з боку Радянського Союзу» та що країна не бажає приєднуватися до переговорів Британії та Франції з СРСР. Також на зустрічі з Галіфаксом А.Крецяну висловив позицію Румунії в тому ж виді як її подавав Кароль II у бесіді з Ф.Фабріціусом на зустрічі 6 травня 1939 р. – відмова від угод з СРСР. Навіть під час протокольної зустрічі заступника наркома закордонних справ В.Потьомкіна з Г.Гафенку 8 травня 1939 р. в черговий раз прозвучала позиція Румунії стосовно польсько-румунського союзного договору, як інструменту східної політики, а не інструменту проти Німеччини. Небажання Румунії вступати у систему колективної безпеки з участю СРСР висловив І.Майському румунський посол в Британії

В.Тіля. Він заявив у відповідь на запитання про позицію Румунії стосовно встановлення відносин з СРСР: «Румунський уряд не візьме участі ні в союзі, ні в переговорах про нього. Румунія не може зв'язувати себе... з Росією»⁴⁵.

Позиція румунського уряду полягала в спрямуванні на тіснішу співпрацю з Німеччиною, в першу чергу в галузі озброєння румунської армії. У доповіді в міністерство від 17 травня 1939 р. Ф.Фабріціус повідомляв: «Король має намір виконати в співдружності з Німеччиною велику програму озброєння... На мою думку, поставки Німеччини озброєння для румунської армії будуть мати вирішальне значення у формуванні румунсько-німецьких відносин і в реалізації договору Вольтата»⁴⁶. У відповідь на поставки військових матеріалів Румунія зобов'язувалася відправити до Німеччини значну кількість бензину, масел, нафти.

Також у травні на засіданні зовнішньополітичного комітету британського уряду піднімалося питання про взаємовідносини з СРСР і знову була визнана неможливою співпраця в галузі колективної безпеки. Проте вже 22 травня 1939 р. Форін Офіс склав меморандум на користь договору з СРСР, який міг створити для Німеччини ситуацію війни на два фронти та втягнути в разі конфлікту між Британією і Німеччиною у війну також СРСР.

Переговори велися з дотриманням представниками Британії та Франції подвійних стандартів у політиці. 27 травня 1939 р. радянська сторона отримала спільні англо-французькі пропозиції. Однак з тим, щоб форсувати переговори радянська сторона 2 червня 1939 р. висунула проект договору про взаємодопомогу, в основу якого було покладено пропозиції від 17 квітня 1939 р. Навколо цього проекту велося обговорення, яке для Британської та французької сторони полягало в спробах ухилитися від взяття на себе конкретних зобов'язань по договору. Піднімалося питання про гарантії Балтійським державам, надання яких СРСР вважав необхідним для доведення переговорів до завершення. 15 червня 1939 р. в Москві розпочалися переговори, які велися в доволі непростих умовах⁴⁷.

Використані були в цьому процесі також і Польща та Румунія. У конфіденційних бесідах румунських та польських дипломатів з представниками Британії, Франції, Німеччини неодноразово наголошувалося на небажанні країн брати участь в гарантіях країн Східної Європи з спільно з радянською стороною. 13 липня 1939

р. міністерство закордонних справ Румунії в інструкції румунській місії в Туреччині вказувало на небажання вступати у будь-які зв'язки з СРСР стосовно участі в пакті по Чорному морю чи по будь-якій іншій угоді, яка буде відволікати від незалежної і зваженої політики країни⁴⁸. З початком 12 серпня 1939 р. військових переговорів у Москві знову піднімалося питання про пропуск через Польщу та Румунію радянських військ та дій їх на даній території. Хоча британська та французька сторони мали можливість вплинути на Румунію, але приклад Польщі демонстрував можливість відмови Румунії від погодження з пропуском радянських військ через свою територію. Посол Румунії у Франції Г.Тетереску після бесід з Бонне 21 серпня 1939 р. інформував міністерство, що «Ради вимагають визнати за ними право проходу через територію Польщі та Румунії». Він додавав, що французький уряд збирається представити демарш, як і уряд румунський⁴⁹. Разом з тим Г.Тетереску відзначав, що в даному питанні французький та британський уряди вирішили здійснити демарші перед урядами Польщі та Румунії, але демарш 19 серпня наразився на категоричну відмову Бека. У випадку демаршу перед Румунією посол радив притримуватися такої ж позиції. Та румунські правителі і так діяли в даному напрямку, адже 11 серпня Кароль II у бесіді з президентом Туреччини Ісмет Іненю заявив, що не допустить проходу через румунську територію радянських військ, навіть, якщо вони будуть допомагати румунській армії⁵⁰. Відсутність позитивного результату у переговорах не було і не була відомою позиція Польщі та Румунії у даному питанні переговорів військових місій в Москві були зупинені.

Як відзначає О.Шев'яков і Британія, і Франція були не проти пропуску через Польщу та Румунію німецьких військ без спротиву або для спільних дій проти СРСР⁵¹. Разом з тим у меморандумі Форін Офіс від 22 травня 1939 р. вказувалося, що вступ англійських гарантій в силу можливий відіршучості урядів Польщі та Румунії чинити опір Німеччині⁵². Розрив у переговорах в Москві та радянсько-німецькі переговори серпня 1939 р. викликали невдоволення у світі. З приводу договору А.Келінеску відзначив, що склалася «вельми серйозне становище». Стурбованим виглядав і міністр закордонних справ Румунії Г.Гафенку, який під час зустрічі з Ф.Фабріціусом 27 серпня 1939 р. закликав не припиняти боротьбу проти СРСР. Він у бесіді підкреслював ідентичність позицій Німеччини та Румунії

стосовно СРСР та відзначав, що Румунія «нічого не робила, щоб поліпшити стосунки з Радянською Росією»⁵³. Німецька сторона вітала бажання Румунії підтримувати Німеччину в її східній політиці. Також Г.Гафенку заявив Ф.Фабріціусу, що у конфлікті Німеччини з Польщею Румунія займе нейтральну позицію та забезпечуватиме Німеччину нафтою, зерном, стратегічними матеріалами. Навіть наявність радянсько-німецького пакту не заважає Румунії сподіватися на підтримку Берліна румунської політики на сході. Ф.Фабріціус натякав на інтерес Німеччини в гирлі Дунаю та проживання в Бессарабії великої кількості німців. 31 серпня 1939 р. з Ф.Фабріціусом мав бесіду А.Келінеску, наголошуючи на заслугах Румунії перед Німеччиною, які полягали у відмові від зближення з СРСР. Наголосив глава уряду і на пунктуальному виконанні Румунією пунктів економічної угоди з Німеччиною, висловивши сподівання у забезпеченні Німеччиною поставок зброї Румунії. Також А.Келінеску відзначив негативне ставлення Німеччини до румунсько-угорського договору про ненапад, зауваживши, що його не укладення робило слабкими позиції Румунії перед СРСР⁵⁴.

Таким чином, напередодні початку Другої світової війни у Південно-Східній Європі склалася ситуація за якої Франція поступилася своїми позиціями та інтересами Німеччині. Остання активно просувалася у питанні налагодження економічних взаємин з Румунією, хоча німецьке керівництво було невдоволене діями румунського короля та бажало змінити цього партнера. Незважаючи на деяке неприйняття Берліном Кароля II в якості лідера країни, у 1938-1939 рр. було досягнуто необхідних для Німеччини результатів, що визначило становище Румунії та її подальше зближення з Німеччиною у наступні роки.

Примітки:

¹ Лебедев Н.И Железная гвардия, Кароль II и Гитлер. М.: Международные отношения, 1968. - 328 с.

² Шевяков А.А Советско-румынские отношения и проблемы европейской безопасности 1932 – 1939 р. М., Наука, 1977 р. – 382 с.

³ Колкер Б.М., Левит И.Э. Внешняя политика Румынии и румыно-советские отношения (сентябрь 1939-июнь 1941). – М.:Наука, 1971. – 199 с.

⁴Исламов, Т. М., Покивайлова Т.А. Румыно-венгерский конфликт в контексте германо-советского соперничества. / Т. М. Исламов, Т. А. Покивайлова // Восточная Европа между Гитлером и Сталиным: 1939–1941 гг. / Отв. ред. В. К. Волков, Л. Я. Гибианский. М.: Индрик, 1999. - С. 299 – 332.

⁵Джордан В. М. Великобритания Франция и германская проблема в 1919 – 1939 г. - М., 1945. – 290 с.

⁶Савин Т. Иностраннный капитал в Румынии (1859 - 1945). - М., 1950. – 211 с.

⁷Benditer J. Atitudinea guvernului Român față de Cehoslovacia în lunile premergătoare Munchenului //Studii. Revista de istorie – 1956. - №5. – P. 7-21; Varga V.A. Atitudinea Guvernului Român burghezo-moșieresc față de tratativele anglo-franco-sovietice din anul 1939 //Studii. Revista de istorie. – Anul XIII. - 1960. – №4. – P.51-73.

⁸Цит. за: Шевяков А.А. Советско-румынские отношения... - С. 267.

⁹Там само. – С.267.

¹⁰Цит. за: Шевяков А.А. Советско-румынские отношения... - С. 268.

¹¹Див. №14. Письмо младшего статс-секретаря германского МИД Вермана германским миссиям в Бухаресте и Белграде от 25 июля 1938 г.//Документы и материалы кануна второй мировой войны (ноябрь 1937 г. – 1939 гг.). Т.І.-М.: Госполитиздат, 1948 г. - С. 164.

¹²Цит. за : Шевяков А.А. Советско-румынские отношения... - С. 270-271.

¹³Цит. за: Шевяков А.А. Советско-румынские отношения... - С. 271; Benditer J. Atitudinea guvernului Român față de Cehoslovacia în lunile premergătoare Munchenului //Studii. – 1956. - №5. – P. 11-12.

¹⁴Шевяков А.А. Советско-румынские отношения... - С. 271.

¹⁵Шевяков А.А. Советско-румынские отношения... - С. 273-275.

¹⁶Шевяков А.А. Советско-румынские отношения... - С. 277-278.

¹⁷Гаек И. Мюнхен. М. Соцекгиз. 1960. – С. 130.

¹⁸Цит. За: Шевяков А.А. Советско-румынские отношения... - С. 278.

¹⁹Кузьманова А. Балканская политика на Румыния 1933 – 1939. – София . – 1984 г. – С.131.

²⁰Исламов, Т. М., Покивайлова Т.А. Румыно-венгерский конфликт в контексте германо-советского соперничества. / Т. М. Исламов, Т. А. Покивайлова // Восточная Европа между Гитлером и Сталиным. 1939–1941 гг. / Отв. ред. В. К. Волков, Л. Я. Гибианский. М.: Индрик, 1999.- с. 299 – 332.

21. Цит. За: Шевяков А.А. Советско-румынские отношения... - С. 280.
22. Савин Тудор. Иностранный капитал в Румынии (с 1859 - 1945). М., 1950. - С. 110.
23. Цит за: Шевяков А.А. Советско-румынские отношения... - С. 289.
24. Цит за: Шевяков А.А. Советско-румынские отношения... - С. 289-290.
25. Шевяков А.А. Советско-румынские отношения... - С. 290-291.
26. Джордан В. М. Великобритания Франция и германская проблема в 1919 – 1939 г. М., 1945 г. - с.150.
27. Цит. За: Шевяков А.А. Советско-румынские отношения... - С. 292.
28. Шевяков А.А. Советско-румынские отношения... - С. 297-300.
29. Там само. – С.300-301.
30. Див.: №160. Телеграмма полномочного представителя СССР в Англии в Народный комиссариат иностранных дел СССР. 18 марта 1939 г. // СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны (сентябрь 1938 г. – август 1939 г.). Документы и материалы. /Ред. кол. А.А.Громыко, А.Н.Грылев, И.Н.Земсков и др. – М.: Политиздат, 1971. - С. 245; №161. Телеграмма народного комиссара иностранных дел СССР полномочным представителям СССР в Англии и Франции. 18 марта 1939 г. //Там само. С. 246; № 162.Телеграмма народного комиссара иностранных дел СССР полномочным представителям СССР в Англии и Франции. 18 марта 1939 г. //Там само. - С. 246; № 176. Запись беседы народного комиссара иностранных дел СССР с послом Англии в СССР. 21 марта 1939 г. //Там само. - С.263-265; № 163. Телеграмма народного комиссара иностранных дел СССР полномочным представителям СССР во Франции и Англии. 19 марта 1939 г. //Там само. – С. 247; №164. Телеграмма полномочного представителя СССР в Англии в Народный комиссариат иностранных дел СССР //Там само. – С. 247; №167. Письмо народного комиссара иностранных дел СССР полномочному представителю СССР в Англии. 19 марта 1939 г. //Там само. – С. 249-250; , 263-265. №177. Проект декларации Великобритании, СССР, Франции и Польши, врученный послом Англии в СССР народному комиссару иностранных дел СССР. 21 марта 1939 г. //Там само. – С. 265; №178.Телеграмма народного комиссара иностранных дел СССР полномочным представителям СССР в Англии и Франции. 22 марта 1939 г. //Там само. – С. 265.
31. №194. Телеграмма полномочного представителя СССР в Англии в Народный комиссариат иностранных дел. 29 марта 1939 г.

//Там само. – С. 284; №182. Телеграмма полномочного представителя СССР в Англии в Народный комиссариат иностранных дел СССР. 23 марта 1939 г. //Там само. – С. 267-268.

³² Цит. За: Шевяков А.А. Советско-румынские отношения... - С. 305.

³³ № 185. Телеграмма посла США в Польше государственному секретарю США. 23 марта 1939 г. //СССР в борьбе за мир.... – С.270.

³⁴ № 226. Телеграмма полномочного представителя СССР в Англии в Народный комиссариат иностранных дел СССР. 11 апреля 1939 г. //СССР в борьбе за мир.... – С. 324-325, Прим. С.683. .

³⁵ Див.: №193. Запись беседы народного комиссара иностранных дел СССР с посланником Румынии в СССР. 29 марта 1939 г. //СССР в борьбе за мир... - С. 283-284.

³⁶ Varga V.A. Atitudinea Guvernului Romini burghezo-mosieresc fata de tratativele anglo-franco-sovietice din anul 1939 //Studii. Revista de istorie. – Anul XIII. - 1960. – N4. – P.57.

³⁷ Цит. За: Шевяков А.А. Советско-румынские отношения... - С. 310.

³⁸ Див.: Сиполс В.Я. Советский Союз в борьбе за мир и безопасность. – М., 1974 г. – С.301.

³⁹ Див.: Сиполс В.Я. Советский Союз в борьбе за мир и безопасность. – М., 1974 г. – С.301.

⁴⁰ Колкер, Б. М. Внешняя политика Румынии и румыно-советские отношения (сентябрь 1937 – июнь 1941) / Б. М. Колкер, И. Э. Левит. М.: Наука, 1971. – С. 132.

⁴¹ Шевяков А.А. Советско-румынские отношения... - С. 311-313; №226. Телеграмма полномочного представителя СССР в Англии в Народный комиссариат иностранных дел СССР. 11 апреля 1939 г. //СССР в борьбе за мир...- С. 323-325; №230. Телеграмма народного комиссара иностранных дел СССР полномочному представителю СССР в Англии. 13 апреля 1939 г. //СССР в борьбе за мир...- С. 331; №231. Телеграмма полномочного представителя СССР в Англии в Народный комиссариат иностранных дел СССР. 14 апреля 1939 г. // СССР в борьбе за мир... - С.331.

⁴² №239. Предложение, врученное народным комиссаром иностранных дел СССР послу Англии в СССР. 17 апреля 1939 г. // СССР в борьбе за мир... - С.336-337.

⁴³ Сиполс Вказ. пр.- С.307; №245. Телеграмма полномочного представителя СССР в Англии в Народный комиссариат иностранных дел СССР. 21 апреля 1939 г. //СССР в борьбе за мир....- С.341.

44. Шевяков А.А. Вказ. праця. - С.316-318; №277. Запись беседы народного комиссара иностранных дел СССР с послом Польши в СССР. 8 мая 1939 г. // СССР в борьбе за мир... - С. 379-380; Varga V.A. Op. cit.– P.68.

45. Цит. За: Шевяков А.А. Советско-румынские отношения... - С. 318.

46. Цит. за: Шевяков А.А. Советско-румынские отношения... - С. 318, 319; №226. Телеграмма полномочного представителя СССР в Англии в Народный комиссариат иностранных дел СССР. 14 апреля 1939 г. // СССР в борьбе за мир... - С. 323-326; №272. Письмо вице-директора политического департамента министерства иностранных дел Польши послу Польши в Румынии. 4 мая 1939 г. // СССР в борьбе за мир... - С.370-372.

47. Цит. за: Шевяков А.А. Советско-румынские отношения... - С. 321.

48. Цит. за: Шевяков А.А. Советско-румынские отношения... - С. 322.

49. Шевяков А.А. Советско-румынские отношения ... - С.330-334 .

50. Varga V.A. Op. cit. – P.64.

51. №440. Запись беседы главы советской военной миссии с главой французской военной миссии. 22 августа 1939 г. // СССР в борьбе за мир... - С.631-635; прим. С.687.

52. Шевяков А.А. Советско-румынские отношения... - С. 342.

53. Цит. За: Шевяков А.А. Советско-румынские отношения... - С. 347.

54. Шевяков А.А. Советско-румынские отношения... - С.348.

Basil Kornetskyy

Position of Romania during the policy of appeasement (1938-1939)

Politics Romanian diplomacy to preserve its interests in the growing tension in Europe on the eve of World War II marked a wide range of inter-state relations and contacts. Maneuvering between the military-political blocs made it possible to form a persistent desire to achieve goals from Romania and guarantee security in Southeastern Europe.

Key words: *Anschluss Austria, the German-Czechoslovak conflict, the League of Nations, the Little Entente, the system of collective security, September crisis, the Munich conference.*

Надійшла до редколегії 15.11.2012 р.